մութիւնը բաժանենք 3 գլխաւոր շրջանների: Այդ շրջաններից իւրաքանչիւրն իր ստորաբաժանումներն ու առանձին դրուագներն ունենալով հանդերձ, այնուամենայնիւ իրենից ներկայացնում է մի աւարտուած ամբողջութիւն:

Առաջին շրջանն սկսւում է Ռուբինեանց անկումից կամ աւելի ճիշդ ԺԶ. դարից եւ վերջանում է Դաւիթ Բէկով: Շարժման նպատակն է՝ ազատագրել օտար լծից պարսկական Հայաստանը եւ հայկական անկախութիւնը վերականգնել: Կատարւում են մի շարք դիմումներ ու փորձեր այդ ուղղութեամբ, որոնց իրական արդիւնքն ու լրացումը հանդիսանում է Դաւիթ Բէկի անկախութիւնը Սիւնեաց լեռներում (1722–28): Շրջանի ականաւոր քաղաքական գործիչներն են՝ Ստեփաննոս Սալմաստեցի, Միքայէլ Սեբաստացի, Յակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսները եւ Իսրայէլ Օրի ու Դաւիթ Բէկ, իրենց գլխաւոր աջակիցներով միասին:

Երկրորդ շրջանը սկսւում է Դաւիթ-Բէկեան անկախութեան բարձումից եւ փակւում է Երեւանի գրաւումով (1828), ռուսների ձեռքով: Շարժման նպատակը կրկին նոյնն է — Պարսկական Հայաստանի ազատագրութիւնը եւ հայկական անկախութեան վերականգնումը: Բայց ռուսները Հայաստանի մի խոշոր մասը պարսիկներից խլելով, հակառակ Հայոց սպասելիքների, կցում են իրենց երկրին եւ ռուսական մի նահանգ դարձնում: Անկախութիւնը փոխարինւում է հպատակութեամբ: Այս շրջանի նշանաւոր քաղաքական գործիչներն են՝ Յովսէփ արք. եպ. Արղութեան, Հնդկահայ Յովսէփ Էմին ու Յակոբ Շահամիրեան, Էջմիածնի կաթուղիկոսներից մի քանիսը, որոնց մէջ մասնաւորապէս Ներսէս Աշտարակեցի, կրկին իրենց գլխաւոր աջակիցներով միասին:

Երրորդ շրջանը սկսւում է Երեւանի առումից եւ վերջանում է Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի հանրապետութեամբ (1918): Շարժման նպատակն է՝ Տաճկահայաստանի ազատագրութիւնը: Սակայն պատմութեան մի քմահաճ խաղով՝ Հայկական անկախութիւնն իրականանում է նախկին ռուսական Հայաստանում: Շարժման գլխաւոր ղեկավարներն են հայ քաղաքական կուսակցութիւնները — Արմենական, Հնչակեան, Դաշնակցական — իրենց բազմաթիւ գործիչներով ու նահատակներով:

Դէմքերի ու դէպքերի այս մակերեսային յիշատակութիւնն անգամ ինքնին մէկ որոշ գաղափար է տալիս առ այն, թէ ո՛րքան հարուստ է հայ քաղաքական շարժումը իր ներքին բովանդակութեամբը — մի հսկայական շարան նշանաւոր գործիչների եւ աւելի հսկայական շարան ճիգերի ու ջանքերի:

Հայ ազատագրութեան շարժման մէջ շատ պատուաւոր տեղ ունին Ստեփաննոս Ե. Սալմաստեցի, Միքայէլ Սեբաստացի եւ Յակոբ Դ. Ջուղայեցի կաթուղիկոսները: Սրա՛նք են, Ռուբինեանց անկումից յետոյ, Հայաստանի անկախութեան գաղափարի ռահվիրաները: Իսկ այդ երրորդութեան թւում էլ ամենապատուաւոր տեղը պատկանում է Յակոբ Ջուղայեցուն. ամենապատուաւոր՝ ո՛չ թէ ժամանակագրական կարգով, այլ նրանով, որ Յակոբ Ջուղայեցին Հայաստանի անկախութեան գաղափարի առաջին նահատակը եղաւ: Եւ մեր ներկայ սերունդը — խօսքը ի հարկէ աղճատուած հոգիների մասին չէ — որը այսօր իր կեանքի գերագոյն նպատակն է դարձրել Հայաստանի անկախութիւնը, պէ՛տք է որ անպայմանօրէն մօտիկից ճանաչի այն բոլոր դէմքերին, որոնք այդ գաղափարի նախակարապետները եղան մեր կեանքում:

Մեր այս յօդուածով մի շատ հաճելի, բայց եւ միեւնոյն ժամանակ ծանր պարտականութիւն ենք վերցնում մեզ վրայ — ուրուագծել Հայաստանի անկախութեան գաղափարի առաջին երեք ռահվիրաների կեանքն ու գործունէութիւնը եւ մեր ընթերցողներին ծանօթացնել նրանց հետ, աւելի մեծ տեղ տալով Ջուղայեցուն: Ծանր ենք ասում այն պատճառով, որ նման մէկ աշխատանքի համար չափազանց աղքատիկ են մեզ հասած նիւթերն ու տեղեկութիւնները[1]:

---

1) Որքան մեզ յայտնի է, 3 աղբիւրներ կան, որոնք յամենայն դէպս որոշ տեղեկութիւններ հաղորդում են մեզ — թէեւ շատ քիչ եւ կցկտուր — այդ երրորդութեան մասին՝ Առաքել Դաւրիժեցու պատմութիւնը, Չամչեանի Հայոց պատմութիւնը (Գ. հատոր), որի տեղեկութիւնները քաղուած են գլխաւորապէս